

Economische aspecten van vrije tijd

DRS. W. H. J. DE FREYTAS*

De aandacht van de economische wetenschap voor het verschijnsel vrije tijd heeft geen gelijke tred gehouden met het toenemen van de vrije tijd en de keuzevraagstukken die daarmee samenhangen. In dit artikel wordt aandacht besteed aan de vrije-tijdsproblematiek en wordt onderzocht in hoeverre de economische wetenschap bruikbare theorieën levert voor de bestudering daarvan. De conclusie van de auteur is dat de bestaande theorieën te kort schieten om het vrije-tijdsgedrag te verklaren. Vaak wordt over het hoofd gezien dat in werkelijkheid de keuzevrijheid ten aanzien van de hoeveelheid vrije tijd veelal beperkt is, dat het „disutility“-begrip op problemen stuit en dat ook met ruimtelijk-economische factoren en transportkosten en -tijd rekening moet worden gehouden.

Inleiding

Het grote belang van het terugdringen van de werkloosheid mag niet inhouden dat de bestudering van de problematiek van de vrije tijd en de besteding hiervan op wetenschappelijk niveau wordt verwaarloosd. In dit artikel wordt een poging ondernomen om duidelijk te maken dat voor economen een belangrijke taak is weggelegd op dit gebied. Hierbij zal, door te onderzoeken hoe het vrije-tijdsprobleem zich aan diverse bevolkingsgroepen openbaart en de hierin te onderkennen economische aspecten in beeld te brengen, de relevantie van de bestudering van de economische aspecten van de vrije tijd worden aangetoond.

In de erkenning dat de besteding van de beschikbare vrije tijd voor velen een ernstig maatschappelijk probleem vormt, ligt de dringende noodzaak van een inbreng vanuit de economische wetenschap besloten. De economische wetenschap mag zich niet langer afzijdig houden van de vrije-tijdsproblematiek, maar zij moet het als haar opdracht beschouwen om door onderwijs en onderzoek een bijdrage te leveren tot de oplossing van de talrijke vraagstukken ten aanzien van de vrije tijd.

Het ontstaan van de vrije tijd

Afgezien van de vraag of de besteding van vrije tijd voor de economische wetenschap een probleem kan vormen, is duidelijk dat velen in de samenleving met dit vraagstuk worden geconfronteerd. Waarschijnlijk is het vrije-tijdsprobleem het meest acuut voor hen, die *gedwongen* de beschikking hebben gekregen over vrije tijd. De oorzaken hiervan kunnen verband houden met de fysieke en psychische gezondheid, maar ook sociaal-psychologisch en/of economisch van aard zijn.

In de z.g. rijke westerse landen wordt de werkloosheid onder vrouwen, mannen en eveneens onder de jeugd als een bijzonder nijpend maatschappelijk vraagstuk beschouwd. Men zou zich in dit verband echter kunnen afvragen of het ter verkrijging van een rechtvaardige verdeling van de beschikbare werkgelegenheid aanbeveling verdient arbeidstijdverkortung dwingend voor te schrijven. Gesteld moet worden dat gedwongen arbeidstijdverkortung, vooral indien dat gepaard gaat met loonsverlaging, gemakkelijk in conflict kan komen met individuele preferenties ¹⁾. Indien de aldus beschikbaar gekomen vrije tijd niet als zinvol wordt ervaren, dan kunnen

negatieve gevolgen voor zowel de vrije tijd als voor de arbeidsprestaties ontstaan.

Behalve dat men tot (te) veel vrije tijd gedwongen kan zijn, is het ook mogelijk door middel van een *keuze* hierover te beschikken. Individuele keuzen hebben in het verleden nogal eens negatieve gevolgen gehad voor de hoeveelheid vrije tijd. In een situatie van overspanning op de arbeidsmarkt hebben velen gebruik gemaakt van de mogelijkheden tot het verwerven van neveninkomsten. Nu de situatie op de arbeidsmarkt in het tegendeel verkeert, is de vraag in discussie gekomen op welke wijze men velen zou kunnen brengen tot een vrijwillige verkorting van de collectief (bij voorbeeld in het kader van het arbeidsvoorwaardenbeleid) vastgestelde arbeidstijd.

De bronnen van vrije tijd verschillen zodanig dat de maatschappelijke problematiek van de vrije-tijdsbesteding op deze gronden reeds als zeer gevarieerd en contrasterend mag worden aangemerkt. Voorts moet worden opgemerkt dat betreffende de voorkeuren ten aanzien van de keuze tussen werken en niet-werken nog betrekkelijk weinig onderzoek is verricht. Een onderzoek van E. H. Bax (1979) onder werkende jongeren en werkloze jongeren geeft een in het algemeen negatieve waardering aan van werkloosheid. Behalve het financiële nadeel wordt doelloosheid als een groot bezwaar aangewezen. Het voordeel van meer vrije tijd weegt tegen deze nadelen in het algemeen niet op. Andere onderzoeken lijken deze bevindingen te bevestigen ²⁾.

Enkele aspecten van de vrije tijd

Vrije tijd — in wezen een complex begrip — wordt in de economie veelal gedefinieerd als niet-arbeidstijd. Deze defi-

*Wetenschappelijk hoofdmedewerker en coördinator van het met ingang van september 1981 ingevoerde doctoraal keuzevak Economische aspecten van de vrije tijd aan de Faculteit der Economische Wetenschappen van de Katholieke Hogeschool Tilburg. Hij dankt prof. dr. A. J. Hendriks voor zijn waardevolle suggesties en opmerkingen.

1) Zie T. Goedhart, De keuze tussen inkomen en vrije tijd (onderzoek in samenwerking met B. M. S. van Praag en A. Kapteyn), *Sociale Maandstatistiek*, februari 1977.

2) E. H. Bax, *Oriëntaties van lager geschoolde mannelijke werkloze en werkende jongeren: een vergelijkend onderzoek*, Onderzoeksmemorandum nr. 48, Universiteit van Groningen, 1979. NEI, *Optimalisering van de verdeling van de werkgelegenheid*, Nationaal Programma Arbeidsmarktonderzoek, Rotterdam, 1980.

nitie biedt de mogelijkheid om tot operationalisatie over te gaan. Bij het hanteren van dit vrije-tijdsbegrip in economische analyses dient men zich er terdege rekenschap van te geven dat vrije-tijdsbesteding zo mede wordt bepaald door de inhoud van het begrip arbeid.

Vrije tijd mag niet worden gelijkgesteld aan de tijd besteed aan recreatie. Er zijn integendeel ontwikkelingen aanwijsbaar die het verschil tussen beide eerder vergroten dan verkleinen. De in het algemeen toegenomen afstanden in het woon-werkverkeer en in het woon-winkelverkeer zijn hiervan voorbeelden. Een ander symptoom is de toegenomen omvang van doe-het-zelf-activiteiten. Uit een verschuiving van de grens tussen arbeidstijd en vrije tijd in de richting van eerstgenoemde mag aldus niet zonder meer tot een toeneming van de „leisure”-tijd worden geconcludeerd.

Indien men zich in de begripsvorming van arbeid beperkt tot de verrichtingen die zijn verbonden aan een arbeidsplaats ergens in het maatschappelijke voortbrengingsapparaat, behoren alle niet aan enige arbeidsplaats verbonden verrichtingen tot de vrije-tijdsbezigheden, ook al heeft men zich (vrijwillig) daartoe verplicht. Deze min of meer geïnstitutionaliseerde interpretatie van „arbeid” in een samenleving die werd gekenmerkt door (snelle) economische groei, heeft misschien een nuttige functie gehad. Het blijven huldigen van deze opvatting in een periode van economische stagnatie kan de bestaande problemen echter vergroten.

Aan het verrichten van arbeid is inkomen verbonden. Het veranderen van het arbeidsbegrip zal niet alleen consequenties hebben voor het begrip vrije-tijdsbezigheden, maar eveneens voor de relatie tussen een aantal van deze bezigheden en het inkomen. In de moderne samenleving wordt een arbeidsplaats (empirisch) geïdentificeerd als een samenstel van individuele bezigheden, waaraan in meerdere of mindere mate inkomenszekerheid verbonden is. Door van dit laatste te abstraheren wordt het mogelijk de volle aandacht te richten op de sociaal-economische betekenis van het samenstel van bezigheden. Opgemerkt moet worden dat deze sociaal-economische betekenis aanwezig is bij traditionele arbeidsfuncties, maar evenzeer bij een aantal vrije-tijdsbezigheden (zoals activiteiten van de bestuursleden van maatschappelijke organisaties). Indien men in aanvulling op een gegarandeerd bestaansniveau een grondslag voor de honorering van maatschappelijk nuttige vrije-tijdsbezigheden zou kunnen ontwerpen, kan wellicht meer worden gedaan aan het nijpende vrije-tijdsprobleem van velen met gedwongen vrije tijd.

Thans verkeren wij in de situatie dat het voor de meeste niet-actieven uiterst moeilijk is een (deeltijd)baan te vinden of anderszins een maatschappelijk nuttige functie te vervullen. Is het in deze context aanvaardbaar dat de overheid, die jaarlijks grote bedragen aan bijstand uitkeert, vele collectieve behoeften onvervuld moet laten? Hierbij kan men denken aan stadsvernieuwing, milieuzorg, verzorging van bejaarden enz. Het voorgaande is niet bedoeld als bijdrage aan een actuele politieke discussie, maar dient ter aanduiding van het belang van bezinning op de wenselijkheid en de mogelijkheden van een maatschappelijke heroriëntatie ten aanzien van de inhoud van arbeidstijd en vrije tijd. Onderzocht moet worden of verandering van de opvattingen ten aanzien van vrije tijd de problemen van vele werklozen kan verlichten.

De wetenschappelijke relevantie van de studie van vrije tijd

Met de zojuist gegeven schets van de problemen rond de vrije tijd wordt slechts een tipje opgelicht van de sluier die dit maatschappelijk verschijnsel omhult. Het signaleren van dit probleemgebied is uiteraard slechts een eerste stap naar inzicht in de belangrijkste aspecten van de vrije tijd. Gedegen wetenschappelijk onderzoek is dringend gewenst ter verkrijging van een duidelijk beeld van dit stukje maatschappelijke realiteit. Uit de beschikbare literatuur blijkt dat diverse disciplines de vrije tijd en de besteding ervan tot object van hun studie kunnen kiezen. Uit de titel van dit artikel kan reeds worden geconstateerd dat naar onze mening de economische

wetenschap aan dit multidisciplinaire geheel ook een bijdrage zou dienen te leveren. De rechtvaardiging hiervan moet worden gezocht in het antwoord op de vraag of het vrije-tijdsprobleem past in het kenobject van de economische wetenschap.

Bij het naast elkaar leggen van door diverse auteurs gegeven definities van dit kenobject blijken in het merendeel van de gevallen de volgende elementen gemeenschappelijk voor te komen:

- het economisch subject heeft verscheidene behoeften;
- de middelen ter bevrediging van deze behoeften zijn schaars;
- de middelen zijn alternatief aanwendbaar, maar slechts in één richting tegelijk.

Uit deze elementen volgt de keuzeproblematiek. Het oplossen van deze problematiek is mogelijk door ervan uit te gaan dat het economisch subject zijn behoeften kan rangschikken naar dringendheid. Uit het voorgaande mogen wij afleiden dat het vrije-tijdsprobleem het predikaat „economisch” toekomt indien de vraag of genoemde elementen van het kenobject van de economische wetenschap duidelijk aanwijsbaar zijn in dit verband, bevestigend kan worden beantwoord.

Bij nadere beschouwing blijkt het vrije-tijdsprobleem, hoe complex dit zich in de praktijk ook moge voordoen, in vele gevallen te kunnen worden geanalyseerd vanuit de spanning die veroorzaakt wordt door het te kort schieten van de beschikbare ten opzichte van de gewenste vrije tijd. De beschikbare vrije tijd is bovendien aanwendbaar voor diverse vrije-tijdsactiviteiten. De analogie met de traditionele economische theorie van het consumentengedrag is duidelijk. Maar ook in het geval van een overschot van beschikbare ten opzichte van gewenste vrije tijd is sprake van economische aspecten. De inschakeling van beschikbare produktieve tijd is dan namelijk achterwege gebleven, hetgeen via een geringer nationaal inkomen ook de beschikkingmacht over vrije-tijdsgoederen beïnvloedt.

Hieruit volgt dat de consument met de hem beschikbare (en alternatief aanwendbare) middelen en vrije tijd een keuze moet maken uit de diverse vrije-tijdsactiviteiten ter bevrediging van zijn behoeften. Sommige economen, zoals Owen 3) en Linder 4), menen een zo grote overeenkomst te zien tussen middelen en tijd dat zij de vrije tijd en economische goederen als gelijksoortige grootheden opvatten. Ook Robbins is van mening dat aan de vrije tijd heel duidelijk economische aspecten zijn verbonden. In tegenstelling tot de (geproduceerde) economische goederen echter „it is not „time” as such which is scarce, but rather the potentialities of ourselves viewed as instruments” 5). Slechts in metaforische zin is er sprake van schaarste van tijd.

Economische analyse van het vrije-tijdsprobleem is mogelijk, aangezien dit past binnen het kenobject van de economische wetenschap. Bij het bestuderen van dit probleem moet men zich niet alleen bezighouden met de allocatie van de totaal beschikbare tijd over arbeidstijd en vrije tijd. Eveneens zou in samenhang hiermede moeten worden geprobeerd de keuze tussen de diverse — in de beschikbare vrije tijd — mogelijke activiteiten te verklaren. Daarbij is ook de termijn van belang 6). Op korte termijn zijn de mogelijkheden om de hoeveelheid vrije tijd te wijzigen soms geheel afwezig of zeer beperkt aanwezig. Onder normale omstandigheden zal slechts op lange termijn — afhankelijk van de economisch-technische ontwikkeling, de vraag naar arbeid en de gevoelde discrepantie tussen beschikbare en gewenste vrije tijd — een wijziging in de arbeidstijd kunnen worden bewerkstelligd.

3) J. D. Owen, *The price of leisure, an economic analysis of the demand for leisure time*, Rotterdam, 1969.

4) S. B. Linder, *The hurried leisure class*, New York/Londen, 1970; vertaald in het Nederlands onder de titel: *Arme elite! Toekomst en tijdgebrek*, Groningen, 1971.

5) L. Robbins, *An essay on the nature and significance of economic science*, Londen, 1932, blz. 14, noot 2.

6) F. Broekman, *Beschikbare en benodigde vrije tijd. Een analyse van de betekenis van de vrije tijd voor het consumentengedrag in de korte en in de lange periode*, Leiden/Antwerpen, 1980.

De allocatie van de beschikbare vrije tijd door de consument over de mogelijke activiteiten geschiedt ter bevrediging van de door hem gevoelde behoeften op zo optimaal mogelijke wijze. In de z.g. rijke landen is het besteden van deze tijd vrijwel steeds gekoppeld aan het gebruik van goederen en diensten. Talrijke vrije-tijdsactiviteiten zijn zelfs niet mogelijk zonder specifieke goederen en/of diensten. Bij het analyseren van de economische aspecten van vrije tijd zal men zich derhalve in principe moeten baseren op de allocatie door het economisch subject van zowel de ter beschikking staande vrije tijd, als de financiële middelen over alternatieve aanwendingsmogelijkheden. Volgens Linder 7) zal de hoeveelheid goederen die per vrije-tijdseenheid wordt genoten, (zelfs) moeten worden vergroot om de onevenwichtigheid tussen de opbrengst in de arbeidstijd en die in niet-arbeidstijd, ontstaan door de uit de economische groei voortspruitende toename van schaarste van tijd, op fundamentele en radicale wijze te niet te doen. In dit verband dient er echter op te worden gewezen dat voortdurende economische stagnatie de tendens tot verhoging van de goederenintensiteit in de vrije tijd waarschijnlijk nadelig zal beïnvloeden. Gezien de belangrijke plaats die door goederen en diensten wordt ingenomen bij de bevrediging van vrije-tijdsbehoeften in onze samenleving, zal aan de vraag naar en het aanbod hiervan in de onderhavige studie terdege aandacht moeten worden besteed.

De vraag wordt in de economische wetenschap teruggebracht op „the willingness and ability to pay a sum of money for some amount of a particular good or service” 8). Het gaat hierbij derhalve om de relatie tussen de door de consumenten gewenste hoeveelheid van bepaalde goederen en/of diensten en verschillende prijzen. Het spreekt voor zich dat bij het analyseren van de vraag naar vrije-tijdsgoederen en/of diensten, behalve met de economische determinanten, ook rekening moet worden gehouden met de vanuit andere disciplines relevant te achten factoren. Te zamen zullen deze factoren leiden tot sociale en culturele herstructurering, die weer gevolgen zal hebben voor het systeem van consumptie en productie. Als zodanig noemt de studie *Konsumptieverandering in maatschappelijk perspectief* de gegroeide sociale zekerheid, de enorm vergrote recreatievrijheid, de hogere levensverwachting, de onderwijsexplosie, de verschuiving van hand- naar hoofdarbeid, de toeneming van het eigen bezit, de toegenomen mobiliteit, toegenomen democratisering, de toenemende esthetisering en de toenemende individualisering 9).

De economische groei heeft in onze westerse samenleving in het algemeen geleid tot een ruimere voorziening met goederen en diensten. Aangezien de hoeveelheid vrije tijd echter bij lange na niet in dezelfde mate is toegenomen als het (reële) inkomen, wordt het consumptiepatroon van het arbeidende gedeelte van de bevolking veel meer onder druk gezet door de tijdbudgetrestrictie dan door de geldbudgetrestrictie. Hierdoor is men de (vrije) tijd als steeds schaarser gaan ervaren.

De vrije-tijdsbehoeften, die zich manifesteren in de hiervoor genoemde vraag, kunnen alleen worden bevredigd indien de bijbehorende goederen en diensten ter beschikking staan. Onder dit aanbod wordt in de economische wetenschap verstaan de hoeveelheid van een goed of dienst die men wenst te verkopen bij een bepaalde prijs. Het gedrag van degenen die zich bezighouden met de productie en het aanbod van goederen en diensten wordt in het bijzonder bestudeerd in de bedrijfseconomie.

Ofschoon de bedrijfseconomische kernproblemen van de vrije-tijdssector niet principieel zullen verschillen van andere sectoren, achten wij afzonderlijke bestudering hiervan niettemin zinvol. Vrije-tijdsdiensten bezitten bijzondere kenmerken 10); veel organisaties in de Nederlandse vrije-tijdssector (zoals musea, schouwburgen, recreatieparken enz.) behoren b.v. tot de „non-profit”-instellingen. De overheid speelt ook in de vrije-tijdssector een belangrijke rol. Bij het bevorderen van de recreatie, dat door haar wordt opgevat als een onderdeel van het welzijnsbeleid, zal zij streven naar gelijkwaardige participatie voor brede lagen van de bevolking.

Enkele recente theorieën

Tot voor kort was de belangstelling van vele economen bijna uitsluitend gericht op de verklaring van de allocatie van de totale beschikbare tijd over arbeidstijd en vrije tijd, waarbij de „labour-leisure”-theorie als uitgangspunt diende. De door Becker 11) geïntroduceerde gewijzigde aanpak heeft invloed uitgeoefend op het denken over deze problematiek. In zijn theorie over de tijdallocation beschouwt Becker huishoudingen tegelijk als producenten en consumenten. Goederen en tijd zijn, overeenkomstig de theorie van de kostenminimalisatie, de „inputs” van de consumentenactiviteiten. De prijzen van de consumptiegoederen en de kosten van de tijd vormen de „full costs” van deze activiteiten. Hierbij wordt voor de vrije tijd gebruik gemaakt van de „forgone earnings”. Nutsmaximalisatie, rekening houdende met de kosten en de beperkingen van de „inputs”, maakt het mogelijk de gewenste te produceren consumptie-activiteiten te bepalen. Door het begrip „forgone earnings” te bezigen bij de waardering van vrije tijd, wordt verondersteld dat substitutie tussen arbeidstijd en vrije tijd door het individu mogelijk is. Behalve met theoretische en praktische bezwaren tegen deze aanpak van het tijdwaarderingsvraagstuk 12), zal ook rekening moeten worden gehouden met het moeilijk toepasbaar zijn van dit begrip op huisvrouwen, kinderen en een groot aantal andere mensen die niet aan het arbeidsproces kunnen deelnemen. In de literatuur 13) is op de door Becker ontwikkelde theorie kritiek uitgeoefend vanwege het onbesproken laten van de „disutility” van arbeid. In dit verband kan worden verwezen naar de reeds door Von Böhm-Bawerk gemaakte opmerking dat het „disutility”-principe niet van toepassing kan zijn op het aanbod van arbeid, aangezien het individu gewoonlijk niet tot substitutie tussen arbeid en vrije tijd kan overgaan 14). Scitovsky is van mening dat de verklaring van de vraag naar vrije tijd niet kan geschieden op grond van de gangbare theorie, daar die ervan uitgaat dat vrije tijd aangenaam en werk onaangenaam is. De veronderstelling dat zowel arbeid als vrije tijd aangenaam zijn zal de allocatie van de totale tijd over arbeid en vrije tijd beïnvloeden 15). Oort heeft eveneens bezwaar tegen het niet betrekken van de „utility/disutility” van arbeid in de desbetreffende analyse. Ter bepaling van de optimale allocatie van de beschikbare tijd, waarbij hij ervan uitgaat dat de hoeveelheid arbeidsuren geen variabele grootheid is, wordt dit expliciet tot uiting gebracht in zijn model 16).

De door Klaassen (uit het model van Oort) ontwikkelde theorie is een aanpassing van de traditionele verklaring van het consumentengedrag 17). Beknopt weergegeven luidt deze:

7) S. B. Linder, t.a.p., blz. 11.

8) G. Bannock, R. E. Baxter en R. Rees, *The Penguin dictionary of economics*, Harmondsworth, 1978, blz. 119.

9) Vakgroep Planning en Beleid, *Konsumptieverandering in maatschappelijk perspectief*, Sociologisch Instituut, Rijksuniversiteit Utrecht, 1979, blz. 18/19.

10) Zie b.v. S. Wahab, L. J. Crampon en L. M. Rothfield, *Tourism marketing*, Londen, 1976, blz. 22 e.v.; W. L. G. Sliepen en W. de Haas, *Marketing en toerisme*, *Tijdschrift voor Marketing*, september 1981, blz. 15/16.

11) G. S. Becker, A theory of the allocation of time, *The Economic Journal*, september 1965.

12) Zie b.v. R. W. Vickerman, *The economics of leisure and recreation*, Londen, 1975, blz. 59 e.v. Hij komt, uitgaande van een alternatieve nutsfunctie, tot de conclusie dat de waarde van vrije tijd altijd zal afwijken van de loonvoet; en dat niet alleen vanwege onvolkomenheden op de markt.

13) Zie F. Broekman, Economic theories of leisure: some comments and suggestions, *De Economist*, jg. 126, nr. 2, 1978, blz. 166 e.v.

14) E. von Böhm-Bawerk, *Kapital und Kapitalzins, deel III, Positive Theorie des Kapitals*, Jena, 1921, blz. 299.

15) T. Scitovsky, *The joyless economy, an inquiry into human satisfaction and consumer dissatisfaction*, Londen, 1976, blz. 98 e.v.

16) C. J. Oort, The evaluation of travelling time, *Journal of Transport Economics and Policy*, september 1969.

17) L. H. Klaassen, De rol van afstand en ruimte in het consumentengedrag, in: L. H. Klaassen (red.), *Regionale economie, het ruimtelijk element in de economie*, Groningen, 1972, blz. 26/27.

$$\begin{aligned}
w &= w(x_1, \dots, x_n, T_A, T_V) & (1) \\
T &= T_A + T_V + T_C & (2) \\
T_C &= \sum t_i x_i & (3) \\
Y &= \sum p_i x_i & (4) \\
Y &= \lambda T_A & (5)
\end{aligned}$$

waarin:

w = bevrediging;
 x_i = hoeveelheid geconsumeerd van goed i ;
 T = totaal beschikbare tijd;
 T_A = arbeidstijd;
 T_V = vrije tijd = tijd (in principe) benodigd voor de nachtrust en het „dolce far niente”;
 T_C = consumptietijd;
 t_i = tijd benodigd voor consumptie van goed i ;
 Y = inkomen;
 p_i = prijs per eenheid van goed i ;
 λ = beloning per gewerkt uur.

Hieruit volgt:

$$\frac{\delta w}{\delta x_i} = \left(\frac{\delta w}{\delta T_V} - \frac{\delta w}{\delta T_A} \right) \frac{p_i}{\lambda} + \frac{\delta w}{\delta T_V} t_i \quad (6)$$

Het grensnut van de vrije tijd:

$$\frac{\delta w}{\delta T_V} = \frac{\lambda}{p_i + t_i \lambda} \cdot \frac{\delta w}{\delta x_i} + \frac{p_i}{p_i + t_i \lambda} \cdot \frac{\delta w}{\delta T_A} \quad (7)$$

Indien $\lambda \rightarrow \infty$, dan:

$$\lim_{\lambda \rightarrow \infty} \frac{\delta w}{\delta T_V} = \frac{1}{t_i} \cdot \frac{\delta w}{\delta x_i} = \frac{1}{t} \cdot \frac{\delta w}{\delta x} = \frac{\delta w}{\delta T_C} \quad (8)$$

De grensnutwaarde van de vrije tijd wordt derhalve gelijk aan die van de consumptietijd. Deze consumptietheorie heeft volgens Klaassen nog een enigszins verwrongen karakter. „De oorzaak hiervan is dat een uitgavenbudget de hoogte in uitgaven voor verschillende goederen en diensten registreert, doch een tijdsbudget bestaat uit bezigheden die tijd vergen en die de simultane consumptie van goederen en diensten kunnen impliceren” 18).

Overigens dient volledigheidshalve nog te worden opgemerkt dat, zoals gebruikelijk in de economische wetenschap, wordt uitgegaan van een rationeel handelende consument. Men acht dit uitgangspunt bruikbaar in economische analyses, aangezien aldus een hanteerbare benadering van de werkelijkheid kan worden verkregen. Het realiteitsgehalte van de behandelde consumptietheorie kan nog aanmerkelijk worden vergroot door haar te dynamiseren.

In het model wordt vrije tijd opgevat als de tijd die in principe benodigd is voor de nachtrust en het „dolce far niente”, terwijl de resterende niet-arbeidstijd consumptietijd wordt genoemd. Mede vanwege hetgeen eerder is gesteld over de inhoud van het vrije-tijdsbegrip vragen wij ons af of het aldus verdelen van de totaal beschikbare tijd in arbeidstijd, vrije tijd en consumptietijd als doelmatig kan worden beschouwd.

Daar aan het consumentengedrag eveneens ruimtelijke aspecten zijn verbonden, zal bij het verklaren van dit gedrag aan de desbetreffende transportkosten en -tijd ook aandacht moeten worden besteed. Deze komen bij de diensten die moeten worden geconsumeerd op de plaatsen waar zij worden aangeboden, in nog sterkere mate tot uiting. Zo zal bij de keuze van de recreant, behalve de aantrekkelijkheid van de verschillende in aanmerking komende gebieden en de reeds eerder genoemde factoren, de afstand een rol spelen.

Bezien wij de tot nu toe in de literatuur gebezigde modellen, waaraan in het kader van dit artikel slechts zeer beperkt aandacht kan worden besteed, dan blijkt er nog steeds geen afdoende oplossing voor dit vraagstuk te zijn gevonden. Zij zijn geen van alle in voldoende mate in overeenstemming

met de werkelijkheid. Men zou geneigd zijn hierbij te denken aan het voortdurend zoeken naar de steen der wijzen. Het is naar onze mening derhalve dringend gewenst bij de studie van de economische aspecten van de vrije tijd te streven naar een theorie die alle aspecten van het consumentengedrag op bevredigende wijze met elkaar in verband brengt.

De maatschappelijke relevantie van de economische studie van vrije tijd

Bestudering van de economische aspecten van de vrije tijd dient niet alleen ter bevrediging van de behoefte aan wetenschappelijke kennis en inzicht. De resultaten zouden dienstbaar moeten zijn aan de oplossing van de klemmende vrije-tijdsproblemen in onze samenleving. Plaatsen wij het voorgaande in een maatschappelijke context van grote werkloosheid, dan stuiten wij bij het onderscheid tussen gedwongen vrije tijd en vrije tijd op basis van persoonlijke individuele voorkeur, op de beperkte toepasbaarheid van het „disutility”-principe.

Dat bij een groot gedeelte van de Nederlandse bevolking (en die van andere z.g. rijke landen) ook de spanning tussen de beperkt beschikbare en de gewenste vrije tijd voelbaar moet zijn, kan men na kennismaking met de door Linder 19) op pakkende wijze geschilderde (door arbeid en consumptie) gejaagde consument niet meer ontkennen. In dit verband kan worden opgemerkt dat zelfs de „homo pecuniolens” 20) bij zijn behoeftenbevrediging wordt genoodzaakt om binnen zijn tijdhorizon een keuze te maken uit de verschillende vrije-tijdsactiviteiten, ondanks zijn goed gevulde beurs die hem in staat stelt meer aan te schaffen dan hij kan consumeren en bovendien ruimschoots te sparen.

De financieel minder bedeelden worden eveneens geconfronteerd met in principe dezelfde soort keuze problemen. Ook zij zullen trachten met de hen ten dienste staande middelen in de daarvoor beschikbare tijd een optimale allocatie tussen de diverse vrije-tijdsactiviteiten te verkrijgen. Bij het gedwongen beschikken over veel vrije tijd, die bovendien niet zinvol kan worden besteed vanwege de financiële beperkingen, zal het vrije-tijdsprobleem echter een ander karakter krijgen.

De miljoenen werklozen, de honderdduizenden gedeeltelijk validen en de velen voor wie de arbeidstijd gerantsoeneerd is, ervaren een situatie waarin het niet mogelijk is de door hen geprefereerde combinatie van arbeidstijd en vrije tijd te realiseren. Onder deze frustrerende omstandigheden zal worden gezocht naar mogelijkheden om toch de eigen voorkeuren te verwezenlijken.

Conclusie

Het voorgaande betoog houdt naar onze mening een aanbeveling in voor de economische wetenschap om zich meer dan voorheen bezig te houden met de bestudering van het vrije-tijdsprobleem. De gegeven schets van het vrije-tijdsprobleem moet worden beschouwd als een voorlopige indicatie van de te onderzoeken actuele maatschappelijke vraagstukken op dit gebied. Ter verkrijging van een zo duidelijk mogelijk inzicht zal hierbij eveneens rekening moeten worden gehouden met de inbreng van andere disciplines. Door het afstemmen van de economisch-wetenschappelijke activiteiten op hetgeen in andere disciplines plaatsvindt, kan het vakgebied van de economische aspecten van de vrije tijd een typisch multidisciplinair karakter krijgen.

W. H. J. de Freytas

18) Idem, blz. 28.

19) S. B. Linder, t.a.p.

20) Zie A. J. Butter, Economisch handelen zonder schaarste, ESB, 12 juni 1968.